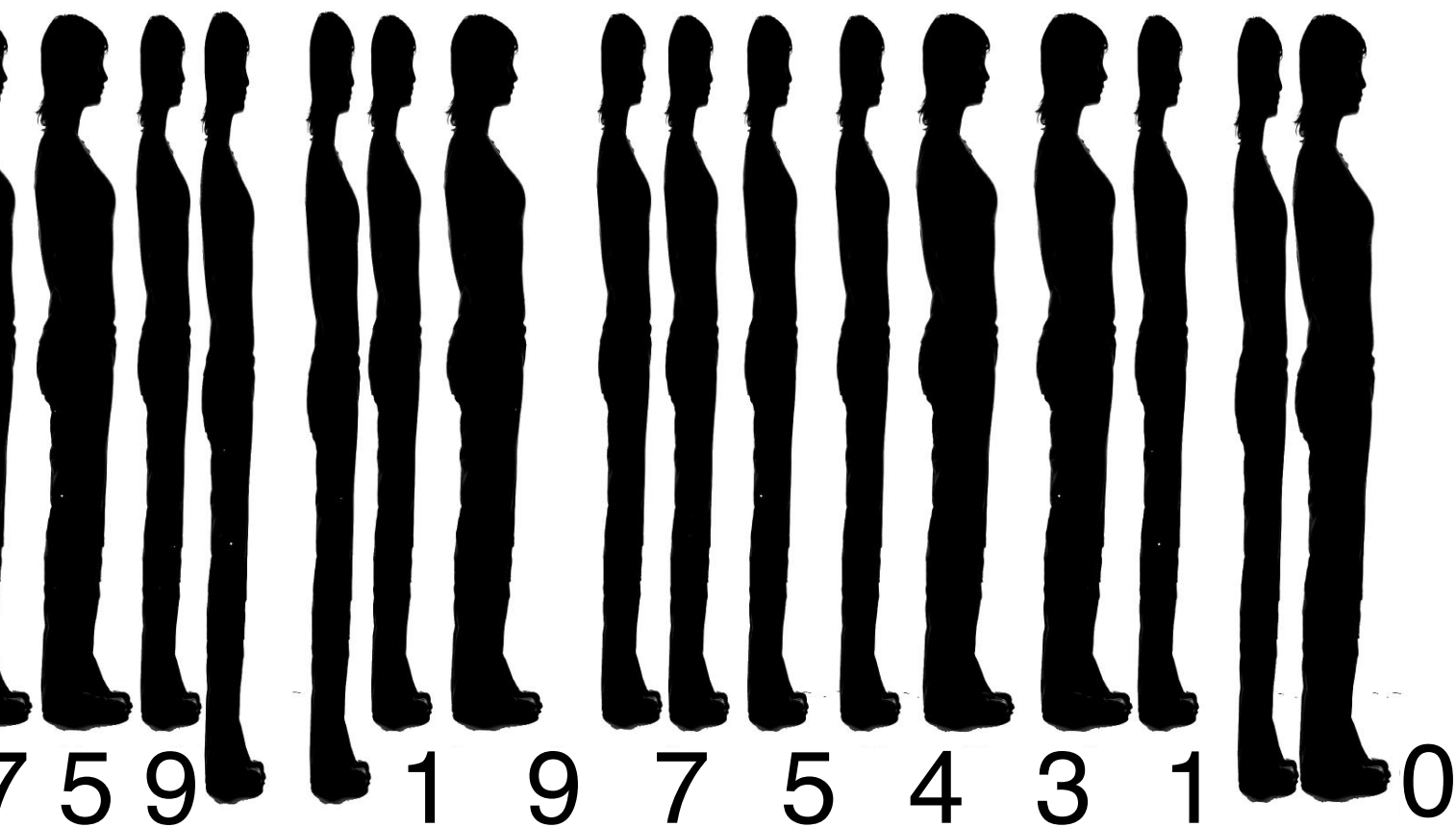

JUSTIS- OG POLITIDEPARTEMENTET

Regjeringens handlingsplan mot handel med kvinner og barn

2003–2005

Innhold

FORORD	1
1 HANDEL MED KVINNER OG BARN SKAL BEKJEMPES	2
2 SAMMENDRAG AV TILTAKENE I PLANEN	3
3 INTERNASJONALE RAMMER	6
4 KVINNER OG BARN SKAL BESKYTTES OG HJELPES	8
5 HANDEL MED KVINNER OG BARN SKAL FOREBYGGES	12
6 HANDEL MED KVINNER OG BARN SKAL AVDEKKES OG STRAFFES	16
7 KUNNSKAP OG SAMARBEID	20

Forord

Handel med mennesker er en alvorlig form for kriminalitet som innebærer grove krenkelses av menneskerettighetene.

Med denne handlingsplanen vil Regjeringen møte de etiske, sosiale og rettslige utfordringene menneskehandel fører med seg. Fordi det i hovedsak er kvinner og barn som utnyttes, innebærer menneskehandel en alvorlig form for seksualisert vold som strider mot prinsippet om likestilling mellom kjønnene. Fattigdom gjør kvinner og barn særlig utsatt for menneskehandlere som driver profittmotivert og i mange tilfeller organisert kriminalitet. Mange av dem som utnyttes av menneskehandlere er barn. Deres situasjon og sårbarhet krever særskilt oppmerksomhet og tilpassede tiltak.

Vi har et ansvar for å beskytte og bistå kvinner og barn som er ofre for menneskehandel og befinner seg i vårt land. Vi har også et ansvar for å bidra til å hindre rekruttering av kvinner og barn til slik utnyttelse, og for å medvirke til å begrense etterspørselen som skaper det lønnsomme markedet for menneskehandel. Endelig har vi et ansvar for å styrke lovgivning og prioritere etterforskning for å sikre at bakmenn og andre aktører som tjener på denne virksomheten blir tatt og straffeforfulgt.

Handlingsplanen fremmer tiltak for å forebygge, avdekke og straffeforfølge forbrytelser knyttet til handel med kvinner og barn, samt å beskytte og yte bistand til dem som har vært ofre for slik kriminalitet. De folkerettslige forpliktelsene og menneskerettighetene legges til grunn for gjennomføring av tiltakene. Likestillingsperspektivet og barns særskilte behov for beskyttelse legger viktige premisser for arbeidet. I tråd med internasjonale målsetninger, vil Regjeringen bekjempe fattigdom og styrke kvinner og barns rettigheter gjennom utviklings-samarbeidet.

Handlingsplanen mot handel med kvinner og barn er utarbeidet av et statssekretærutvalg sammensatt av statssekretær Odd Anders With fra Barne- og familie-departementet, statssekretær Kristin Ørmen Johnsen fra Kommunal- og regionaldepartementet, statssekretær Jan Otto Risebrobakken fra Sosialdepartementet, statssekretær Kim Traavik fra Utenriksdepartementet og politisk rådgiver David Hansen fra Utenriksdepartementet (utvikling). Statssekretær Rita Sletner fra Justisdepartementet har ledet arbeidet.

Odd Einar Dørum

1 Handel med kvinner og barn skal bekjempes

Hvert eneste år føres mange tusen kvinner og barn; både jenter og gutter, som ofre for menneskehandel til land i Vest-Europa. De fleste kommer fra eller via landene på Balkan eller det tidligere Sovjetunionen, Baltikum og det øvrige Øst-Europa. De utnyttes først og fremst for seksuelle formål, men også i ulovlig arbeid. De fleste land i verden berøres på ulike måter og i ulikt omfang av dette, enten som opprinnelsesland, transittland eller mottakerland for handelen med mennesker. Norge er først og fremst berørt som mottakerland. Størst omfang har handelen med kvinner og mindreårige som lokkes eller flykter fra fattige til rikere land i håp om en bedre fremtid, men ender opp i prostitusjon eller andre former for utnyttelse.

Effektiv innsats mot menneskehandel forutsetter et bredt og koordinert samarbeid mellom myndigheter, fagpersonell og engasjerte organisasjoner lokalt og nasjonalt i Norge og på tvers av landegrensene. Immigrasjonsmyndigheter, politi og rettsvesen, helsetjenester, det sosiale hjelpeapparatet og frivillige organisasjoner må bidra i arbeidet.

Internasjonalt foreligger det etter hvert et stadig bedre ramme- og referanseverk for å forhindre, bekjempe og straffe menneskehandel. Det pågår også et omfattende internasjonalt samarbeid; f.eks. i regi av FN, Europarådet, EU, Organisasjonen for sikkerhet og samarbeid i Europa (OSSE), Stabilitetspakten for Sør - Østeuropa, Nordisk Ministerråd og Østersjørådet for å bekjempe handel med kvinner og barn.

Norge skal delta i det internasjonale samarbeidet for å forebygge og bekjempe denne alvorlige formen for kriminalitet og krenkelse av menneskerettigheter, og være en aktiv pådriver i internasjonale fora for utvikling av normer og effektiv gjennomføring av disse. Fordi kampen mot handel med kvinner og barn krever langsiktig satsning, vil norsk utenriks- og utviklingspolitikk fortsatt rette seg mot de grunnleggende årsakene til menneskehandel.

Handlingsplanen omfatter tiltak for å :

- beskytte og hjelpe kvinner og barn som er ofre for menneskehandel
- forebygge at handel med kvinner og barn kan finne sted
- avdekke og straffe handel med kvinner og barn
- styrke kunnskap og samarbeid for å innfri planens intensjoner

Planen gjennomføres i perioden 2003 – 2005, og vil ha en samlet økonomisk ramme på ca. 100 millioner kroner. Barne- og familiedepartementet, Justisdepartementet, Kommunal og regionaldepartementet, Sosialdepartementet

og Utenriksdepartementet bidrar til finansiering av planen. De vil også ha ansvar for gjennomføring av tiltakene innenfor egne ansvarsområder. Forsvarsdepartementet og Nærings- og handelsdepartementet står ansvarlig for praktisk gjennomføring av enkelte tiltak, mens Arbeids og administrasjonsdepartementet og Helsedepartementet vil bidra som samarbeidspartnere der det er relevant. Andre departementer vil bli invitert til å bidra der tiltakene berører deres ansvarsområder.

Tiltakene i planen vil bli evaluert og erfaringene systematisert som grunnlag for videre arbeid.

2 Sammendrag av tiltakene i planen

(departementet med hovedansvar for gjennomføring av de enkelte tiltakene er uthevet)

■ Regjeringen vil arbeide for å sikre at kvinner og barn som er ofre for menneskehandel beskyttes og får hjelp

1. ved å avklare vilkår for at ofre for menneskehandel kan anerkjennes som flyktning. (**Kommunal- og regionaldepartementet**)
2. ved å ta initiativ for å sikre trygge oppholdssteder med tilgang til nødvendig bistand og informasjon. Dette skal gjennomføres i dialog og samarbeid mellom det offentlige hjelpeapparatet, krisesentre og frivillige organisasjoner. Barns særskilte behov skal ivaretas, og dette vil bli nærmere utredet. (**Justisdepartementet**, Barne- og familiedepartementet, Helsedepartementet, Sosialdepartementet)
3. ved å legge til rette for at bortvisningsvedtak vedrørende ofre for menneskehandel kan stilles i bero i inntil 45 dager (en refleksjonsperiode), med sikte på praktisk oppfølging og hjelpetiltak overfor den enkelte. (**Kommunal og regionaldepartementet**)
4. ved å utvikle og iverksette rutiner for koordinert oppfølging, tilbakeføring og rehabilitering av kvinner og barn, basert på nettverkssamarbeid mellom frivillige organisasjoner og myndigheter i Norge og opprinnelsesland. (**Utenriksdepartementet**, Barne- og familiedepartementet, Justisdepartementet, Kommunal- og regionaldepartementet)
5. ved å følge opp og vurdere behovet for ytterligere beskyttelse, utover det alminnelige vitnebeskyttelsesprogrammet, for kvinner og barn som velger å bistå myndighetene i etterforskning og straffeforfølging. (**Justisdepartementet**)
6. ved å støtte etablering av oppsøkende team i prostitusjonsmiljøet som skal formidle informasjon på et kjent språk. Teamet skal bistå i å komme i kontakt med politiet og instanser som kan gi beskyttelse og hjelp. Skriftlig informasjon på ulike språk om rettigheter og muligheter for hjelp og beskyttelse vil bli utarbeidet og distribuert. Teamet skal også bidra til å øke bevisstheten og kompetansen i det etablerte hjelpeapparatet om disse problemene. (**Sosialdepartementet**, Barne- og familiedepartementet, Justisdepartementet)

7. ved å innskjerpe barnevernets og andre aktuelle deler av hjelpeapparatets ansvar for mindreårige som utsettes for menneskehandel. (**Barne- og familiedepartementet**, Helsedepartementet, Sosialdepartementet)

■ Regjeringen vil forebygge menneskehandel ved å arbeide for å forhindre rekruttering av kvinner og barn gjennom å bidra til å styrke kunnskap og levevilkår i opprinnelsesland

8. ved å legge økt vekt på kvinner og barns rettigheter, herunder rett og faktisk adgang til utdanning, jord, eiendom og tilgang på kapital i norsk utviklings- og prosjektsamarbeid. En rettighetsbasert utvikling skal ligge til grunn for samarbeid med frivillige organisasjoner, nasjonale myndigheter og det sivile samfunn. (**Utenriksdepartementet**)
9. ved å initiere eller støtte eksisterende prosjekter særskilt rettet mot utsatte grupper for rekruttering til menneskehandel i Øst- og Sørøst-Europa, Russland, Kaukasus, Sentral- og Sør-Asia. (**Utenriksdepartementet**)
10. ved i samarbeid med frivillige og internasjonale organisasjoner samt utenriksstasjoner å utarbeide og spre informasjonsmateriell til kvinner i risikoområder om farene for å bli offer for menneskehandel og kriterier for lovlig innvandring til Norge. (**Utenriksdepartementet**)
11. ved å foreta en gjennomgang av hvordan kjønnsperspektivet ivaretas i norsk politikk for næringsaktiviteter og investeringer i utlandet, blant annet gjennom å undersøke retningslinjene for de ulike statlige ordningene for internasjonalisering av norsk næringsliv og støtte til samarbeidsprosjekter i samarbeidsland. (**Nærings- og handelsdepartementet**, Utenriksdepartementet)
12. ved å videreutvikle og styrke samarbeidet i Østersjøområdet om utsatte barn og unge. Nye bilaterale og multilaterale samarbeidstiltak med flere land for å bekjempe menneskehandel med barn vil bli planlagt og satt i verk. (**Barne- og familiedepartementet**, Utenriksdepartementet)

■ Regjeringen vil forebygge menneskehandel ved å bidra til å begrense etterspørselen som skaper marked for handel med kvinner og barn

13. ved å informere ulike målgrupper; blant annet menn, ungdom og næringsliv, og å skape debatt i samfunnet på bakgrunn av innføringen av etiske regler mot kjøp og aksept av seksuelle tjenester. **(Barne- og familie-departementet, Arbeids- og administrasjonsdepartementet, Nærings- og handelsdepartementet)**
14. ved å praktisere nulltoleranse ved overgrep mot kvinner og barn i konfliktområder. Dette følges opp i norsk deltakelse i, eller finansiering av, nødhjelps- og andre operasjoner. **(Utenriksdepartementet)**
15. ved å skolere norsk militært personell i internasjonale oppdrag om handel med kvinner og barn. Temaet vil inngå som en del av undervisningsopplegget for personell som skal tjenestegjøre i internasjonale operasjoner fra og med våren 2003. Kunnskapen skal også innarbeides i pensum ved Forsvarets rekrutt- og befalsskoler. **(Forsvarsdepartementet)**
16. ved å nedsette en arbeidsgruppe som i løpet av 2003 skal hente inn informasjon om erfaringene med den rettslige reguleringen av prostitusjon fra Sverige og Nederland, samt opplysninger om bruken av straffeloven § 203 som forbyr kjøp av seksuelle tjenester av personer under 18 år. Etter at arbeidsgruppen har lagt frem sin rapport vil Regjeringen ta en beslutning om hvorvidt kjøp av seksuelle tjenester bør kriminaliseres utover det som allerede følger av straffeloven § 203. **(Justisdepartementet)**

■ Regjeringen vil styrke arbeidet for å avdekke og straffeforfølge i saker der kvinner og barn har vært offer for menneskehandel, med særlig vekt på å slå ned på den organiserte internasjonale kriminaliteten

17. ved å fremme en proposisjon om et eget straffebud mot menneskehandel i løpet av våren 2003. **(Justisdepartementet)**
18. ved å prioritere politiets og påtalemyndighetens innsats for å bekjempe menneskehandel gjennom å
  - a. støtte utviklingen av et nasjonalt prosjekt for å kartlegge virksomheten på landsbasis. Kartleggingen skal danne grunnlag for strategiske analyser og målrettet etterforskning og straffeforfølgning av bakmenn
  - b. styrke beskyttelsen av kvinner og barn mot overgrep fra sexkjøpere og bakmenn, og i den sammenheng følge opp det særskilte prosjektet i Oslo politidistrikt i forbindelse med menneskehandel.
  - c. styrke ressursene til etterforskning og straffeforfølgning gjennom å avsette midler i ROK (Rådet for

samordnet bekjempelse av organisert kriminalitet) som kan anvendes til etterforskning av slike saker. Det skal sikres at berørte politidistrikt involveres på en måte som er tilpasset lokale utfordringer. **(Justisdepartementet)**

19. ved å iverksette kompetansehevingstiltak for politiet om nasjonal og internasjonal lovgivning og metodebruk **(Justisdepartementet)**
20. ved å styrke deltakelse i og satsningen på bilaterale og multilaterale prosjekter innenfor justis og politisektoren, herunder støtte til opplæring av politi samt regionalt politisamarbeid på dette området. Det skal særlig settes fokus på samarbeidet med Russland, Øst- og Sørøst-Europa, Kaukasus og Sentral-Asia **(Utenriksdepartementet, Justisdepartementet)**

■ Regjeringen vil arbeide for å styrke kunnskap og samarbeid for å innfri handlingsplanens intensjoner

21. ved å støtte utarbeidelse av en oversikt over relevant forskning og utredning på området, sørge for oppdatering og vedlikehold. Forsknings- og utredningsbehov skal prioriteres på utvalgte områder **(Justisdepartementet)**
22. ved å sette ut et forskningsoppdrag som skal belyse problemene rundt menneskehandel knyttet til utenlandske kvinner på sex-markedet i Oslo. **(Kommunal- og regionaldepartementet)**
23. ved å etablere et forum for utveksling av erfaringer og kunnskap mellom myndigheter og frivillige organisasjoner. **(Justisdepartementet)**

Oppfølging av handlingsplanen

Handlingsplanen skal mobilisere til samarbeid mellom myndigheter, fagfolk og frivillige organisasjoner i Norge, og legge grunnlag for økt samarbeid med andre land.

Gjennomføringen av planen skal bidra til å etablere et godt nasjonalt samarbeidsnettverk som grunnlag for koordinert innsats og ressursbruk også etter at handlingsplanperioden er over. Regjeringen vil oppnevne en styringsgruppe for handlingsplanen som også skal følge og vurdere den nasjonale og internasjonale utviklingen i handelen med kvinner og barn, og hvordan dette berører Norge. Handlingsplanen skal evalueres løpende og oppdateres årlig på bakgrunn av styringsgruppens vurdering.

Justisdepartementet har koordineringsansvar for gjennomføring av handlingsplanen. Derfor opprettes det en koordinatorfunksjon i departementet, med særlig ansvar for iverksetting og oppfølging av planen.

3 Internasjonale rammer

■ **Handel med kvinner og barn innebærer en krenkelse av deres menneskerettigheter. Staten har et ansvar beskytte alle mennesker innenfor landets grenser mot brudd på menneskerettighetene.**

Menneskehandel truer ofrenes rett til frihet fra slaveri, retten til selvbestemmelse over egen kropp, retten til frihet fra nedverdiggende, ydmykende og umenneskelig behandling og, i ytterste konsekvens, retten til liv.

Hensynet til beskyttelse av menneskerettighetene til kvinner og barn som er, eller står i fare for å bli, utsatt for menneskehandel, står helt sentralt i Regjeringens arbeid. Alle tiltakene i planen har beskyttelse av menneskerettighetene som et grunnleggende utgangspunkt.

En rettighetsbasert tilnærming gir Norge en mulighet til å fremme statens ansvar for å beskytte innbyggerne i våre samarbeidsland. Et viktig element i arbeidet med å forebygge handel med kvinner og barn blir dermed å inkludere diskusjoner om landenes internasjonale juridiske og politiske forpliktelser i dialogen med de aktuelle myndighetene.

De internasjonale rammene og Norges menneskerettslige forpliktelser

Det internasjonale samfunn har de siste årene vedtatt en rekke konvensjoner av betydning for arbeidet mot handel med kvinner og barn.

I 2000 ble det vedtatt en protokoll om menneskehandel, spesielt rettet mot kvinner og barn, under FNs konvensjon om grenseoverskridende organisert kriminalitet. I den såkalte Palermo-protokollen defineres menneskehandel vidt slik at det omfatter alt fra bruk av vold til utnyttelse av sårbar stilling med sikte på utnyttelse av en person til seksuelle formål, tvangsarbeid, slaveri eller fjerning av organer. Protokollen omfatter en rekke bestemmelser om bekjempelse av organisert kriminalitet knyttet til handel med kvinner og barn. I tillegg gir den en del minimumsbestemmelser om beskyttelse av ofre for menneskehandel.

Både FNs kvinnekonvensjon, FNs barnekonvensjon og tilleggsprotokollen om salg av barn, barneprositusjon og barnepornografi og ILOs konvensjon nr 182 om verste former for barnarbeid pålegger Norge å bekjempe handel med kvinner og barn.

I tillegg er Norge bundet av en rekke mer generelle konvensjonsforpliktelser om frihet fra vold, slaveri og retten til liv.

Den internasjonale straffedomstolen (ICC) trådte i kraft i 2002. Statuttene, som Norge har ratifisert, ble vedtatt i 1998. De slår blant annet fast at menneskehandel er en forbrytelse mot menneskeheten.

Internasjonale erklæringer og resolusjoner av betydning for arbeidet mot handel med kvinner og barn er blant annet FNs erklæring om vold mot kvinner (1993) og Beijing Platform fra FNs 4. kvinnekonferanse (1995), samt slutt-dokumentet fra FNs spesialsesjon om oppfølging av Beijing (2000).

I FNs erklæring om vold mot kvinner slås det eksplisitt fast at handel med kvinner er vold mot kvinner og at vold bidrar til å hindre kvinners utøvelse av fundamentale friheter og rettigheter.

I tillegg til disse dokumentene har blant annet Europarådet og Organisasjonen for Samarbeid og Sikkerhet i Europa (OSSE) utarbeidet flere erklæringer om handel med kvinner og barn, som Norge har sluttet seg til.

HVA ER GJORT

- Menneskerettighetsloven, som ble vedtatt 21. mai 1999, har som formål å styrke menneskerettighetenes stilling i norsk rett. Den fastslår at konvensjonsbestemmelsene skal gå foran bestemmelse i annen lovgivning hvis det skulle oppstå motstrid.
- Regjeringen vil våren 2003 fremme forslag om at FN's barnekonvensjon med tilleggsprotokoller inkluderes i lov om menneskerettigheter. Konvensjonen definerer alle personer under 18 år som barn. Denne definisjonen legges til grunn i Norges arbeid mot menneskehandel.
- Tilleggsprotokollen til FNs barnekonvensjon om salg av barn, barnepornografi og barneprositusjon ble ratifisert i 2001.
- En plan for Norsk oppfølging av Stockholmkongressen mot kommersiell seksuell utnyttelse av barn ble lagt frem i 1999 (Q-0988). En ny plan mot seksuell utnyttelse av barn, som til dels er en revisjon av den forrige planen, vil bli utarbeidet i 2003.
- I 2001 sluttet Norge seg til en ny anbefaling, «*Recommendation 2001-16*», fra Europarådet om vern av barn mot seksuell utnyttelse, Europarådets forpliktelse og handlingsplan «*Commitment and Plan of Action*» mot seksuell utnyttelse av barn, ble vedtatt som en forberedelse på europeisk nivå til den andre verdenskongressen mot seksuell utnyttelse av barn. Under verdenskongressen, som ble arrangert i Yokohama samme år, sluttet Norge seg til kongressens slutterklæring.

- Det pågår en prosess mot innarbeiding av FNs kvinnekonvensjon i norsk rett. Det tas sikte på at et høringsnotat vil ferdigstilles i 2003.
- Arbeidet med å forberede norsk ratifikasjon av Palermo-protokollen pågår. Et høringsnotat som blant annet omfatter et eget straffebud – mot menneskehandel ble sendt ut i desember 2002.
- I 2002 gjennomførte Europarådet en forstudie for å avklare behovet for å utarbeide en regional konvensjon mot menneskehandel. Norge har stilt seg positiv til utarbeidelse av en europeisk konvensjon mot menneskehandel under forutsetning av at konvensjonen ikke skal duplisere men supplere eksisterende internasjonalt rammeverk ved å sikre ofre for slik handel bedre beskyttelse og støtte.

4 Kvinner og barn skal beskyttes og hjelpes

■ Regjeringen vil arbeide for å sikre at kvinner og barn som er ofre for menneskehandel beskyttes og får hjelp

BAKGRUNN

Kvinner og barn som er ofre for menneskehandel har ikke nødvendigvis ulovlig opphold i Norge. De kan ha kommet til landet som turister med eller uten visum, som asylsøkere eller gjennom ekteskap. Noen kan være lokket gjennom annonser, kontaktpersoner eller bekjente til Norge i håp om en bedre fremtid, og ender opp i prostitusjon eller andre former for seksuell utnyttelse. Selv om enkelte kanskje er inneforstått med at det dreier seg om prostitusjon, kan de være i en tvangssituasjon før de kommer til landet, eller de kan ha blitt satt i en slik situasjon etter ankomst.

Stadig flere kvinner kommer til landet gjennom familiegjenforening på grunnlag av ekteskap. Noen har med seg barn. Det antas at det kan være tilfeller der barn utnyttes seksuelt og hvor dette har vært formålet for ekteskapet. Det er også kjent at kvinner er blitt tvunget ut i prostitusjon av ektemannen etter ankomst til Norge. Ekteskapet kan for eksempel være formidlet via Internett eller gjennom et byrå. Det finnes også eksempler på at utenlandske kvinner, som er gift med personer bosatt i Norge, holdes i slave-liknende forhold og utnyttes som arbeidskraft.

Barn som har fulgt med familiemedlemmer til Norge vil bli sterkt berørt av at omsorgspersonen, som regel mor, er offer for menneskehandel. Når yngre barn er primærmål, blir den voksne omsorgspersonen det sekundære offer som ikke er i stand til å beskytte sitt barn mot overgrep.

Enkelte asylsøkere har med seg barn som ikke er deres egne. Det hender også at det søkes om familiegjenforening med barn eller andre, hvor slektskapsforholdet er vanskelig å dokumentere. Selv om motivet kan være et ønske om å gi barna en bedre fremtid, kan det ikke utelukkes at noen av disse barna blir utnyttet i Norge.

Enslige mindreårige asylsøkere som kommer til landet uten omsorgspersoner er en særlig utsatt gruppe. Årlig forsvinner flere av disse ungdommene fra norske mottak. En del av dem flytter fra asylmottak til slekt eller andre omsorgspersoner i ventetiden uten forhåndsgodkjenning fra mottaket. Slik omsorgsovertakelse er ikke alltid i ungdommenes interesse, og rutinene rundt disse sakene er nå

betydelig innstrammet. Det kan allikevel ikke utelukkes at de befinner deg i en risikosituasjon.

Barn, det vil si personer under 18 år, som er sendt, lokket eller truet til Norge uten foresatte, og som utsettes for seksuell utnyttelse og overgrep, er i tillegg til å være offer for en kriminell handling også fratrukket omsorg, familieliv, utdanning og øvrige rettigheter som barn har krav på både etter norsk lov og i henhold til Barnekonvensjonen.

Rett til opphold

Regelverket om hvem som skal få beskyttelse mot forfølgelse i Norge er basert på FNs Flyktningkonvensjon. Den norske utlendingsloven bygger på samme definisjonen som konvensjonens artikkel 1 A om hvem som er å anse som flyktning. Utlendingsloven gir flyktninger som er i Norge eller på norsk grense rett til asyl, med mindre de faller inn under unntakene nevnt i § 17. Det avgjørende for om en person risikerer slik forfølgelse at Flyktningkonvensjonen kommer til anvendelse, er hva hjemlandets myndigheter kan eller vil gjøre for å beskytte den enkelte mot overgrep. Norge legger ikke vekt på hvem forfølgeren er. Ofre for menneskehandel kan ha rett til asyl i Norge dersom disse vilkårene er oppfylt, idet menneskehandel og tvangsprostitusjon under visse omstendigheter regnes som forfølgelse.

Loven åpner også for å gi beskyttelse til andre enn flyktninger, når disse har behov for beskyttelse av flyktning-liknende grunner. Dersom en asylsøker ligger an til å få avslag på søknaden om asyl så skal utlendingsmyndighetene undersøke om det foreligger sterke menneskelige hensyn som tilsier at det gis oppholdstillatelse. Når behovet er midlertidig eller andre grunner tilsier det, kan tillatelse gis uten mulighet for fornyelse. Det kan videre fastsettes at den ikke skal danne grunnlag for familiegjenforening og/eller bosettingstillatelse. Er slike begrensninger ikke fastsatt, kan tillatelsen fornyes og danne grunnlag for bosettingstillatelse.

En del av de utenlandske kvinnene som utnyttes har allerede oppholdstillatelse i Norge, enten selvstendig tillatelse eller som biperson. Oppholdstillatelse som er gitt på grunnlag av ekteskap utstedes for et år av gangen og forutsetter at samlivet består og at partene bor sammen. Etter tre år med oppholdstillatelse, kan det søkes om bosettingstillatelse som ikke er knyttet opp til partnerens status i Norge. Dersom en kvinne eller eventuelle barn har blitt mishandlet i samlivsforholdet, skal kvinnen få ny tillatelse uavhengig av samlivets varighet.

Kvinner som blir mishandlet av partneren sin eller har barn som blir mishandlet, må ikke bli værende i ekteskapet av frykt for å miste oppholdsgrunnlaget i Norge. Å bli tvunget eller presset til prostitusjon av ektefellen, vil kunne anses som mishandling. I så fall vil kvinnen ha rett til fornyet oppholdstillatelse på selvstendig grunnlag.

Rett til hjelp

En som er offer for menneskehandel kan befinne seg i en situasjon som gjør at hun eller han kan frykte å bli definert som lovbrøttere. En person som har vært utsatt for menneskehandel skal anses som offer for en kriminell handling, og vil ha krav på beskyttelse og hjelp.

Situasjonen når det gjelder hjelp og støtte for mindreårige og voksne som er blitt utsatt for menneskehandel vil variere etter hva slags oppholdsstatus de har i Norge. Ansvarsforholdene mellom ulike instanser og aktører når det gjelder oppfølging er uklare.

Det er behov for lett tilgjengelige tilbud som er tilpasset den situasjonen ofre for menneskehandel kan være i, men både språkbarrierer og manglende kunnskap om utenlandske kvinners og barns bakgrunn kan bidra til at det er vanskelig å oppnå god nok kontakt og tillit som grunnlag for bistand og samarbeid. Derfor er formidling av informasjon, og muligheten for dialog på et kjent språk en forutsetning for å kunne yte nødvendig hjelp.

Eksisterende tilbud

En del frivillige organisasjoner kan tilby hjelp og støtte til personer i akutt nød, som også kan være aktuelle for å bistå dem som har vært utsatt for menneskehandel. Men i dag finnes det ikke etablerte tilbud som er spesielt tilpasset behovene for beskyttelse og hjelp som ofre for menneskehandel vil ha.

Krisesentrene skal gi beskyttelse, bistand og midlertidig opphold til kvinner som er utsatt for fysisk mishandling eller seksuelle overgrep, og deres barn. De er i liten grad innrettet for eller besitter kompetanse som gjør at de på en tilfredstillende måte kan beskytte og bistå ofre for menneskehandel. Pro-senteret, som er et særskilt hjelpetiltak forprostituerte hvor kvinner og menn kan henvende seg i krisesituasjoner, er heller ikke innrettet mot å yte bistand til personer som kan være ofre for menneskehandel.

I de senere årene har flere krisesentre og Pro-senteret rapportert at de i økende grad mottar kvinner som også kan være ofre for organisert menneskehandel. De har gitt uttrykk for bekymring når det gjelder mulighetene for å yte relevant og god hjelp.

De fleste ansatte i hjelpeapparatet for øvrig har i dag heller ikke tilstrekkelig kompetanse til å arbeide med mennesker som utnyttes til kommersielle seksuelle formål. I tillegg til mer generell kompetanse trenger hjelpeapparatet kunnskaper og råd for å håndtere de kompliserende forholdene som oppstår dersom en som er offer for menneskehandel over landegrensene er mindreårig. Blant annet er det behov

for å presisere barnevernets og andre deler av hjelpeapparatets plikter og oppgaver i forhold til barn og unge som har opplevd å bli utnyttet til kommersielle seksuelle formål og utsatt for menneskehandel.

Tydeliggjøring av samfunnets totale ansvar overfor kvinner og barn som har vært offer for kommersiell utnyttning er en utfordring som denne handlingsplanen tar sikte på å møte.

HVA ER GJORT

- Ved søknad om gjenforening med familie bosatt i Norge må relasjonen dokumenteres eller på annen måte sannsynliggjøres. I en del tilfeller har dette vist seg å være vanskelig, og det gis derfor tilbud om DNA-testing for å bekrefte relasjonen for personer fra nærmere angitte land.
- Utlendingsdirektoratet har innført krav om at slektninger må dokumentere at de har et formelt omsorgsansvar for den enslige mindreårige asylsøkeren, før han eller hun får flytte ut av et mottak. Dersom en enslig mindreårig likevel flytter, skal direktoratet sende en bekymringsmelding til barnevernet i kommunen.
- I desember 2001 ble det gitt retningslinjer i rundskriv om de enkelte instanser ansvar når enslige mindreårige forsvinner fra mottak. Politi verge/hjelpeverge, advokat, barneverntjenesten i kommunen og eventuelle pårørende skal varsles. Barnet meldes savnet til nærmeste politimyndighet senest innen 24 timer. Oslo politidistrikt har det koordinerende ansvaret for arbeidet med enslige mindreårige som meldes savnet, og skal registrere alle asylsøkere som blir meldt savnet fra mottak.
- I juni 2002 la Regjeringen frem *Tiltak for å øke deltagelsen i samfunnet for barn og unge med innvandrerbakgrunn*. Denne handlingsplanen har flere tiltak for bedre oppfølging av enslige mindreårige.
- I enkelte saker kan det være aktuelt å ilegge besøksforbud for å beskytte ofre for menneskehandel. 10. januar 2003 trådte endringer i reglene om besøksforbud i kraft. Formålet med lovendringene er å gjøre besøksforbud til et mer effektivt virkemiddel for å forebygge vold og andre krenkninger. Det er bl.a. vedtatt en hjemmel for besøksforbud i eget hjem. Videre skal brudd på besøksforbud i utlandet være straffbart i Norge. Det presiseres i proposisjonen at besøksforbud også kan nedlegges for å beskytte en nærmere bestemt krets av personer (f.eks. mindreårige personer eller kvinner som oppholder seg på et asylmottak).

HVA SKAL GJØRES – UTDYPING AV TILTAK

Norske myndigheter har et ansvar for å søke å sikre kvinner og barn mot overgrep, og et ansvar for å bidra til å reparere skadene der overgrep har funnet sted.

Saker som omfatter menneskehandel er gjerne kompliserte. De færreste som er ofre for menneskehandel vil oppfylle vilkårene for å anerkjennes som flyktning i henhold til

Flyktningkonvensjonen, selv om forfølgelse på grunn av kjønn og seksuell orientering skal kunne danne grunnlag for asyl i Norge. Selv om utlendingsloven åpner for både midlertidig og varig oppholdstillatelse når sterke menneskelige hensyn tilsier det har man liten erfaring med dette i forhold til ofre for menneskehandel. For å kunne ivareta et offer på best mulig måte kan det derfor være behov for en egen bestemmelse i utlendingsloven.

Refleksjonsperiode

I tillegg til å vurdere et eget regelverk, vil Regjeringen foreslå ytterligere tiltak for å bistå ofre for menneskehandel. Det legges til rette for at bortvisningsvedtak vedrørende ofre for menneskehandel kan stilles i bero inntil 45 dager, med sikte på praktisk oppfølging og hjelpetiltak overfor den enkelte. Det skal gjelde dem som er en situasjon som ofre i henhold til definisjonen i Palermo-protokollen, og som har vært utsatt for overgrep i Norge, eller som kan bli utsatt for overgrep eller skader dersom de sendes hjem. Det er viktig å understreke at myndighetenes vurdering av dagens regelverket baseres på en eventuelle utvidelse og ikke en innskjerpselse.

Formålet med refleksjonsperioden vil være å sikre beskyttelse, hjelp og støtte til å komme ut av situasjonen som offer for menneskehandel. Samtidig vil politiet gi mulighet til å vurdere grunnlag for etterforskning, trusselbilde og troverdighet, og om personen kan gi opplysninger som kan komme til anvendelse i straffeforfølgingen av bakmenn.

Under refleksjonsperioden vil det være behov for opphold på et trygt sted med adgang til sosial, medisinsk og psykologisk bistand. Det vil også være behov for informasjon om status under oppholdet og om rettigheter og plikter knyttet til å bistå myndighetene i etterforskning og straffeforfølging av bakmenn. For å sikre trygge oppholdssteder med tilgang til nødvendig bistand og informasjon, vil det bli tatt initiativ til et samarbeid mellom det offentlige hjelpeapparatet og frivillige organisasjoner.

Rehabilitering og hjemsendelse

Utgangspunktet skal være at en som er innvilget refleksjonsperiode returnerer til hjemlandet etter at perioden er utløpt. Mange vil imidlertid kunne bli sendt tilbake til svært uoversiktlige forhold hvor de vil få lite hjelp og støtte. Stigmatisering, sosial utstøtelse og andre negative reaksjoner i avsenderlandet kan bidra at man igjen kan ende opp som offer for utnyttelse. Relativt mange ofre for menneskehandel gjør det. I enkelte tilfeller vil ofrene motta trusler med fare for liv og helse. Derfor vil det være behov for et samarbeid med hjemlandet som kan bidra til å legge til rette for opphold og beskyttelse i en periode, i tillegg til støtte og veiledning i forhold til arbeid, utdanning og egen styrking av livsvilkår og muligheter. Hjemsendelse og muligheter for rehabilitering skal vurderes og planlegges i samarbeid mellom personen det gjelder og myndigheter, samt frivillige og internasjonale organisasjoner i Norge og i hjemlandet.

For å etablere gode rutiner skal det utvikles samarbeidsmodeller for oppfølging, tilbakeføring og rehabilitering av kvinner og barn, basert på nettverkssamarbeid mellom frivillige organisasjoner og myndigheter i Norge og avsenderland.

I særlige tilfeller kan lenger opphold vurderes. Det kan være aktuelt der hvor det er åpenbar fare for liv og helse, enten ved utsendelse, eller ved manglede fortsatt oppfølging i Norge. Det kan også være behov for særskilt beskyttelse knyttet til vitnestatus i forbindelse med straffeforfølging av bakmenn og halliker.

Det skal sikres at personer som vitner skal kunne gjøre det trygt

En som vil anmelde og vitne i saker mot halliker og bakmenn skal kunne gjøre det trygt og være informert om sin situasjon og sine rettigheter i prosessen. De nasjonale retningslinjene for vitnebeskyttelse, som er under utarbeidelse, vil innebære at politiet og påtalemyndigheten på et hvert stadium av etterforskningen skal vurdere mulighetene for trusler og represalier som vitnet utsetter seg selv, sin familie eller nære venner for, ved å gi opplysninger som kan bidra til å bekjempe organisert handel med mennesker. Det gjelder både i opprinnelseslandet, transitlandet og mottakerlandet. På bakgrunn av slike vurderinger vil politiet samarbeide med andre etater, faggrupper eller frivillige organisasjoner for å ivareta vitnets behov for trygghet på en best mulig måte med henblikk på å tilbakeføre henne til et normalt liv uten behov for organisert beskyttelse. Regjeringen følge opp og vurdere behovet for særskilte beskyttelsestiltak for kvinner og barn som velger å bistå myndighetene i etterforskning og straffeforfølging.

Oppsøkende team

For å oppspore mulige ofre for menneskehandel og kunne bistå dem med å komme i kontakt med politiet og instanser som kan gi beskyttelse og hjelp, vil Regjeringen støtte etablering av oppsøkende team i prostitusjonsmiljøet som skal formidle informasjon på et kjent språk. Teamet skal bistå i å komme i kontakt med instanser som kan gi beskyttelse og hjelp. Skriftlig informasjon på ulike språk om rettigheter og muligheter for hjelp og beskyttelse vil bli utarbeidet og distribuert. Teamet skal også bidra til å øke bevisstheten og kompetansen i det etablerte hjelpeapparatet om disse problemene.

5 Handel med kvinner og barn skal forebygges

Arbeidet for å forebygge handel med kvinner og barn vil ha to elementer; å *forhindre rekruttering*, og å *begrense etter-spørselen* som skaper marked for handel med mennesker.

■ Regjeringen vil forebygge menneskehandel ved å arbeide for å forhindre rekruttering av kvinner og barn gjennom å bidra til å styrke kunnskap og levevilkår i opprinnelsesland

BAKGRUNN

Rekruttering av kvinner og barn for menneskehandel skjer primært utenfor Norges grenser. Derfor må tiltak for å hindre rekruttering i første rekke rettes mot kvinner og barn i opprinnelseslandene og mot de samfunnsstrukturer og situasjoner som gjør dem særlig sårbare. Fattigdom, krig og konflikt, arbeidsledighet, få utdanningsmuligheter og manglende likestilling mellom kvinner og menn er viktige årsaker til menneskehandel.

Fattigdom rammer kvinner og barn i uforholdsmessig stor grad, og ofte er det kvinner og barn som utsettes for brudd på menneskerettighetene. Sosial og økonomisk marginalisering er en viktig medvirkende årsak til at kvinner og barn blir ofre for menneskehandel. Noen barn er særlig eksponert for kriminalitet og seksuell utnyttelse, for eksempel de som lever på gata eller opplever andre former for omsorgssvikt. En del av opprinnelseslandene er også preget av patriarkalske strukturer, hvor kvinner ikke innehar selvstendige rettigheter som individer. De sosiale forholdene i opprinnelseslandene som gir grobunn for menneskehandel med kvinner og barn, stimulerer også til et sexkjøpsmarked i disse landene.

En stor andel av kvinnene og de unge jentene som havner i prostitusjon i Norge kommer fra land preget av økt kriminalitet etter krig og konflikt, fra land hvor den økonomiske strukturen har brutt sammen, eller hvor det foregår en rask økonomisk utvikling etter perioder med totalitært styresett eller svakt utviklet økonomi. Landene på Balkan, det tidligere Sovjetunionen, Baltikum og det øvrige Øst-Europa er opphavsland og transitland for mye av menneskehandelen i Europa i dag. Der har denne virksomheten også innvirkning på stabilitet og sikkerhet, demokratiseringsprosesser og utvikling av rettsstaten. Dette er også land hvor kontrasten mellom fattigdom og rikdom er stor. Slike kontraster har vist seg å legge grobunn for rekruttering av nye grupper til prostitusjon og menneskehandel. Norge er aktivt engasjert i utvikling og næringsetableringer i disse landene.

I mange av landene hvor kvinner og mindreårige rekrutteres til menneskehandel er det lite eller ingen tilgjengelig informasjon om risiko for å bli utnyttet til slike formål eller om muligheter for hjelp til å komme ut av tvang og overgrepssituasjoner. Det er også mangel på informasjon, som er lett tilgjengelig for alle, om kriteriene for lovlig innvandring til Norge.

HVA ER GJORT

- I Handlingsplanen for Menneskerettighetene (St.Meld.nr. 21, 1999-2000) er kampen mot handel med kvinner og barn et særskilt satsningsområde.
- I mars 2002 vedtok Regjeringen en handlingsplan for bekjempelse av fattigdom i sør mot 2015. Handlingsplanen er et verktøy for å nå FN's Tusenårsmål, med vekt på å bekjempe fattigdom, sikre alle jenter og gutter full grunnskoleutdanning, og å styrke kvinners stilling. Strategi for kvinne- og likestillingsrettet utviklingssamarbeid (1997-2005) legger sentrale føringer for norsk innsats.
- Norge er aktivt engasjert i forebyggende arbeid mot handel med kvinner og barn i Baltikum, på Balkan, i Moldova og i Sentral-Asia gjennom bl.a. opplysningsarbeid og politiopplæring. Tiltakene kanaliseres i stor grad gjennom Nordisk Ministerråd og annet nærområdesamarbeid, Europarådet, Organisasjonen for Sikkerhet og Samarbeid i Europa (OSSE), Stabilitetspakten for Sørøst-Europa og NORAD, men også gjennom internasjonale organisasjoner og frivillige organisasjoner
- Norge deltar aktivt i det betydelige arbeidet mot handel med mennesker som pågår innenfor Stabilitetspakten for Sørøst-Europa. Stabilitetspakten arbeider med bevisstgjøring, opplæring og utveksling, samarbeid om rettsåndhevelse, beskyttelse av ofre, retur og integrasjonsbistand, innføring av adekvat lovgivning og forebygging. En betydelig bistandsinnsats blant annet når det gjelder bedre grensekontroll og immigrasjons- og asylpolitikken gir også opprinnelse- eller transitlandene bedre muligheter til å bremse opp for handelen med mennesker.
- NORAD har gitt omfattende støtte til norske frivillige organisasjoner og deres arbeid mot handel med kvinner og barn, blant annet på Balkan, i Kambodsja, Sri Lanka og Nepal. Blant frivillige organisasjoner som har mottatt støtte er Redd Barna, FORUT, FOKUS, Norsk Nødhjelp, Kvinnefronten og organisasjoner som har mottatt støtte via UNICEF
- I januar 2003 lanserte Regjeringen en særskilt strategi for satsingen på utdanning i utviklingssamarbeidet. Her er jenters utdanning et hovedtema.
- Gjennom samarbeidet i Østersjørådet er det etablert et

IT-nettverk som skal bidra til å styrke det regionale samarbeidet når det gjelder spesielt utsatte barn og unge. Dette samarbeidet har som en målsetning å forebygge handel med barn i Nordvest-Russland og Østersjøområdet. Nordisk Ministerråds handlingsplan for barn og unge i nærområdene har som hovedmål å bedre barn og unges levekår i denne regionen.

- I 2002 deltok Norge i den Nordisk Baltiske kampanjen mot handel med kvinner som ble initiert av de 8 landenes ministre med ansvar for likestilling og som fikk tilslutning av justisministrene. Kampanjen satte temaet handel med kvinner på dagsorden i offentlig debatt, bidro til informasjon som kunne hindre rekruttering og la grunnlag for et videre samarbeid mellom myndighetene i deltakerlandene.

HVA SKAL GJØRES – UTDYPING AV TILTAK

Rekruttering til menneskehandel må hindres gjennom å bekjempe fattigdom, og gjennom å bedre kvinners og barns generelle levekår og deltakelse i opprinnelseslandene. Kvinner må få bedre muligheter til å ta vare på seg selv, kunne skape seg en trygg fremtid, og få økte kunnskaper om sine rettigheter. Norge kan bidra til å redusere usikkerhet og mangel på valgmuligheter som gjør kvinner og barn særlig utsatt for menneskehandel, gjennom rettighetsbasert utviklingssamarbeid, gjennom tiltak i konflikt- og postkonfliktsituasjoner, og gjennom næringsutviklings tiltak i opprinnelsesland. Samarbeidet med frivillige organisasjoner er en viktig forutsetning for å kunne lykkes.

Informasjon og opplysningsarbeid

Et element i det forebyggende arbeidet vil være å støtte utarbeidelse av lokalt tilpasset opplysningsmaterieell og formidling av informasjon om risiko for å bli utnyttet av menneskehandlere, muligheter for hjelp til å komme ut av tvang og overgrepssituasjoner og kriterier for lovlig innvandring til Norge og andre vestlige land.

Kjønnsperspektiv i norsk politikk for næringsaktiviteter og investeringer i utlandet

Den økonomiske støtten Norge gir til næringsetableringer i mange land for å medvirke til at norsk næringsliv får andel i nye markeder, skaper arbeidsmuligheter som på sikt vil kunne bidra til sosial utjevning og bedre levekår. Men slike omstillingsprosesser kan påvirke den sosiale og økonomiske situasjonen for kvinner og menn på ulike måter. Derfor må det sikres at Norges internasjonale nærings- og investeringsvirksomhet ikke gir samfunnsmessige konsekvenser som disponerer for utvikling av prostitusjon og sårbarhet for seksuell utnyttelse, men bidrar til å styrke kvinners livsvilkår og deltakelse i samfunnet.

Regjeringen vil støtte kunnskapsutvikling om likestillingskonsekvenser av norske etableringer i andre land, og bedrifters og prosjekters samfunnsansvar. Selv om prinsippet om ikke-diskriminering allerede er på plass i eksisterende retningslinjer, skal det vurderes hvorvidt myndighetenes ansvar for ivaretagelse av kjønnsperspektivet i norsk politikk for næringsaktiviteter og investeringer i

utlandet ivaretas god nok. Derfor vil det bli tatt initiativ til å sikre at kjønnsperspektiv reflekteres i retningslinjene og praksis for de ulike statlige ordningene for internasjonalisering av norsk næringsliv og støtte til næringsutviklingsprosjekter i samarbeidsland.

■ Regjeringen vil forebygge menneskehandel ved å bidra til å begrense etterspørselen som skaper marked for handel med kvinner og barn

BAKGRUNN

Selve grunnlaget for seksuell utnyttelse og handel med kvinner og barn ligger i etterspørselen etter seksuelle tjenester. Det er markedet og det økonomiske potensialet dette representerer som motiverer menneskehandlerne.

Alle som etterspør og kjøper seksuelle tjenester bidrar til å gjøre menneskehandel til en lønnsom virksomhet. I seksualvaneundersøkelsen fra 1997, oppgir 12,8% av norske menn at de har kjøpt seksuelle tjenester, og i følge informasjon fra PRO – sentret, kjøper mange menn sex under reiser til utlandet, selv om de ikke gjør det samme i Norge.

Internasjonalt nærvær i land i konflikt, eller gjenoppbygging etter konflikt, har i flere tilfeller bidratt til å øke problemet ved at internasjonalt personell deltar i kommersiell seksuell utnyttelse av kvinner og barn. Erkjennelsen av at dette skjer, har medført at stadig flere stater og internasjonale organisasjoner har iverksatt tiltak for å hindre dette.

Det er grunnlag for å si at en relativt stor andel av befolkningen utøver eller aksepterer en praksis som i konsekvens skaper marked for grov utnyttelse og overgrep mot kvinner og mindreårige. Ved å begrense etterspørselen etter seksuelle tjenester kan dette markedet bli vanskeligere og mindre lønnsomt for bakmenn.

HVA ER GJORT

- Straffelovens bestemmelser om seksuallovbrudd ble endret ved lov 11. august 2000 nr. 76. Det ble da gjort straffbart å kjøpe seksuelle tjenester fra personer under 18 år (straffeloven § 203).
- Forsvaret har utarbeidet bestemmelser om opptreden for Forsvarets personell på oppdrag/tjeneste i utlandet. Bestemmelsene slår fast at norsk militært personell i utlandet plikter å avstå fra kjøp av seksuelle tjenester.
- I 2002 vedtok Regjeringen å innføre etiske retningslinjer for statstjenestemenn mot kjøp og aksept av seksuelle tjenester
- Sammen med reiselivsnæringen, iverksatte Redd Barna/ECPAT – Norge høsten 2002 en kampanje mot kjøp av sex fra mindreårige under utenlandsopphold. Kampanjen støttes av Utenriksdepartementet, Barne- og familiedepartementet og Justisdepartementet. En informasjonsbrosjyre til reisende er et viktig element i kampanjen.

Regjeringen vil gjennomføre flere ulike tiltak for å begrense markedet for sexhandel. Noen av dem vil være knyttet til videreutvikling og formidling basert på tiltak og prosesser som allerede er startet.

Etiske retningslinjer; informasjon og debatt

Tjenestemannslovens retningslinjer gir klare signaler om hvilke etiske og moralske forventninger som stilles til statens embets- og tjenestemenn. På prinsipielt grunnlag tar myndighetene på denne måten ansvar for å forebygge at kvinner og barn utnyttes til seksuelle formål og gjøres til handelsvarer. Staten som arbeidsgiver har ønsket å gå foran med et godt eksempel, og noen av arbeidslivets organisasjoner har allerede innført tilsvarende regler eller vurderer å gjøre det. Regjeringen ønsker debatt og dialog om etiske retningslinjer og oppfordrer flere organisasjoner til å innføre tilsvarende regler.

For å endre holdninger mot seksuell utnyttning av kvinner og barn et langsiktig forebyggende nødvendig. Det handler blant annet om å fremme likestilling i samfunnet. Et informasjons- og diskusjonsopplegg for ungdom om bevisstgjøring om kjønnsroller, likestilling og menneskeverd, samt holdninger til egen og andres seksualitet, og om hvordan sex press og seksuell utnyttelse kan motarbeides, vil bli utarbeidet og prøvd ut i handlingsplanperioden.

Media har makt til å influere våre kunnskaper, holdninger og verdier, og til å påvirke sosiale relasjoner. Den måten vold og seksuell utnyttelse av kvinner og barn beskrives på, påvirker vår forståelse av makt og forhold mellom kvinner og menn. Derfor vil det bli tatt initiativ til et seminar for å diskutere medias kunnskap, rolle og etiske ansvar når det gjelder disse spørsmålene.

Styrking av kunnskap og kompetanse for norsk personell i internasjonale operasjoner

Forsvarets bestemmelser slår fast at norsk militært personell i utlandet plikter å avstå fra kjøp av seksuelle tjenester. For at det ikke skal være uklarer om dette og for at norsk militært personell skal kunne bidra aktivt i arbeidet med å bekjempe handel med kvinner og barn, vil personell i internasjonale oppdrag bli skolert om handel med kvinner og barn. Temaet vil inngå som en del av undervisningsopplegget for personell som skal tjenestegjøre i internasjonale operasjoner fra og med våren 2003. Slik kunnskap vil også bli innarbeidet i pensum ved Forsvarets rekrutt- og befalskoler.

Nulltoleranse for utnyttelse av kvinner og barn

Norge finansierer og deltar i en rekke operasjoner i konfliktområder og land hvor kvinner og barn rekrutteres til prostitusjon og utnyttelse av menneskehandlere. Norske myndigheter vil praktisere nulltoleranse i forhold til utnyttelse av kvinners og barns sårbare situasjon i forbindelse med norsk deltakelse i, eller finansiering av, nødhjelps- og andre operasjoner i konfliktområder.

Det skal også arbeides videre for å øke kvinneandelen i forsvarets internasjonale operasjoner. En jevnere kjønnsfordeling kan bidra til å styrke holdninger mot aksept og kjøp av seksuelle tjenester fra kvinner og mindreårige. Det vil også styrke muligheten for dialog med lokale kvinner og barn som grunnlag for å gi beskyttelse og hjelp. Avdelinger som deltar i slike operasjoner driver allerede i dag ulike former for humanitær bistand i de områder de har tjenestegjort, bl.a. for å bistå enslige mødre slik at de kan forsørge seg selv og familien.

Informasjon til kjøpere av seksuelle tjenester

På bakgrunn av arbeidet som allerede er igangsatt for å bekjempe sexturisme vil Regjeringen fortsatt støtte og bidra til å spre informasjon mot kjøp og utnyttelse av barn, i samarbeid med organisasjoner og reiseselskap.

En mindre gruppe menn står trolig for en stor del av det totale antallet sexkjøp. En vet også at mange av disse mennene har et problematisk forhold til det de gjør og at de ønsker hjelp til å endre sin atferd. Det er grunn til å anta at formidling av konkret kunnskap om menn som kjøper sex kan ha forbyggende og holdningsskapende effekter, og bidra til å skape nye rom for debatt om menn, maskulinitet og seksualitet. Regjeringen vil vurdere informasjon og tilbud til menn som ønsker å slutte å kjøpe sex.

Det er behov for mer viten om sexmarkedet og om etterspørsel og rekruttering kvinner og mindreårige til prostitusjon i Norge. Det vil bli tatt initiativ for å styrke kunnskapen om dette.

Kriminalisering av kjøp av sex skal utredes

Straffelovens bestemmelser om seksuallovbrudd ble endret i 2000. Det ble lagt opp til at spørsmålet om kriminalisering av kjøp av sex skulle vurderes på nytt etter en to års periode når det svenske straffebudet, som ble innført i 1999, ville ha virket så lenge at man med større sikkerhet kunne si noe om konsekvensene. For Norges del vil det ikke være aktuelt å vurdere innføring av et generelt lovforbud mot kjøp av seksuelle tjenester før det foreligger en grundig utredning av virkningene av et slikt forbud i et bredt perspektiv.

Derfor vil Regjeringen nedsette en arbeidsgruppe som får i oppdrag å innhente kunnskap og erfaringer fra Sverige som har kriminalisert sexkjøp, og fra Nederland som har valgt å legalisere bordellvirksomhet. I tillegg skal arbeidsgruppen innhente opplysninger om bruken av straffeloven §203, som forbyr kjøp av seksuelle tjenester av personer under 18 år. Etter at arbeidsgruppen har lagt frem sin rapport vil Regjeringen ta en beslutning om hvorvidt kjøp av seksuelle tjenester bør kriminaliseres utover det som allerede følger av straffeloven § 203.

6 Handel med kvinner og barn skal avdekkes og straffes

■ **Regjeringen vil styrke arbeidet for å avdekke og straffeforfølge i saker der kvinner og barn har vært offer for menneskehandel, med særlig vekt på å slå ned på den organiserte internasjonale kriminaliteten**

BAKGRUNN

Menneskehandel gir stort økonomisk utbytte, og regnes i dag som den tredje største illegale økonomien i verden. Undersøkelser i regi av Europarådet viser at flere typer nettverk opererer på dette markedet. Enkelte store organisasjoner har en hierarkisk internasjonal struktur med kontakter på alle samfunnsnivå, både i opprinnelses-, transit og mottakerland. Det finnes mindre organisasjoner som leverer til egne etableringer eller noen få kontakter, og det finnes små nettverk og enkeltpersoner som utnytter kvinner og barn i en sårbar situasjon.

Utviklingen innen informasjons- og kommunikasjonsteknologi (IKT) har skapt muligheter for nye former for kriminalitet. Ikke minst har det blitt tydelig i forbindelse med seksuell utnyttelse av barn og barnepornografi. IKT utnyttes i stadig større grad av de som står bak og organiserer sexhandelen. Internett og andre former for telekommunikasjon anvendes til rekruttering, markedsføring og formidling av kvinner og barn for utnyttelse i sexindustrien.

Menneskehandlere har utviklet ulike metoder for å få kvinnene inn i mottakerlandene. Noen bruker kvinnenes legale dokumenter og turistvisa for å få dem inn i landet, for så å sende dem mellom land på en «lovlig» måte. Andre ganger utstyres kvinnene med falske dokumenter. Det kan også være at man manipulerer ofrenes alder.

Informasjon fra politiet viser at det eksisterer et organisert prostitusjonsmiljø i Norge. Utenlandskeprostituerte utgjør en vesentlig del av antalletprostituerte på landsbasis, og kjønnshandelen kan i noen grad knyttes opp mot kriminelle nettverk. En undersøkelse i Oslo viser blant annet at det er en omfattende økning av antallet utenlandske kvinner i prostitusjon, særlig kvinner fra Øst- og Sørøst-Europa. Samtidig har markedet endret karakter; omfanget av inndørsprostitusjon og prostitusjonstilbud formidlet via mobiltelefon har økt dramatisk.

I dag har vi lite systematisk kunnskap om omfang og form når det gjelder menneskehandel til Norge. Erfaringer de siste årene har vist at det er blitt vanskeligere å få informa-

sjon fra prostitusjonsmiljøene, og særlig fra de utenlandske kvinnene og unge jentene. Miljøet er lukket. Det har derfor vært svært vanskelig å avsløre de mer avanserte kriminelle; bakmenn og personer som organiserer og trekker profitten ut av den kriminelle virksomheten. Dette, sammen med de tette forbindelsene mellom prostitusjon og ressurssterke kriminelle organisasjoner i inn- og utland, stiller store krav til politiets innsats for å avdekke og straffeforfølge bakmenn.

HVA ER GJORT

- Straffelovens kapittel 19 om seksualforbrytelser ble endret i 2000, og flere av endringene kan ha betydning i saker om menneskehandel. Det ble bl.a. gjort straffbart å kjøpe seksuelle tjenester av personer under 18 år, grovt uaktsom voldtekt ble kriminalisert, definisjonen av voldtekt ble utvidet og det er blitt straffbart å tilby eller å etterspørre sex mot vederlag i en offentlig kunngjøring. Straffen for visse former for voldtekt og seksuelle overgrep mot mindreårige er skjerpet.
- Handel med kvinner og barn vil som regel være organisert internasjonal kriminalitet, og det følger av riksadvokatens mål- og prioriteringsrundskriv at slike saker skal prioriteres (riksadvokatens rundskriv av 4. januar 2002 nr.1/2002, kapittel IV). Alvorlige voldsforbrytelser og alvorlige seksualforbrytelser er også prioritert.
- Kriminalpolitisen (KRIPOS) arbeider systematisk, sammen med Politihøgskolen, for å overføre kompetanse om etterforskning av seksuelle overgrep mot barn til de enkelte politidistriktene, som etterhvert har opparbeidet god kompetanse på dette området. Den vil også vil være relevant i tilfeller der barn kan ha vært gjenstand for menneskehandel.
- Norge deltar i flere internasjonale fora for politi og justis-samarbeid som har satt menneskehandel, særlig handelen med kvinner og barn, på dagsordenen.
  - Interpols arbeidsgruppe mot handel med kvinner for seksuell utnyttelse (Interpol Working Group on trafficking in women for sexual exploitation) ble opprettet i 2000, og i en permanent arbeidsgruppe mot overgrep mot mindreårige (Standing Working Party on Offences against Minors).
  - Norge inngikk en samarbeidsavtale med *Europol* i 2001 som skal styrke og effektivisere den samlede bekjempelse av alvorlig organisert kriminalitet, deriblant handel med mennesker. Prosjekter i Europols regi med fokus på menneskehandel for seksuelle utnyttelse, har ført til arrestasjoner av mange personer, knyttet til kriminelle organisasjoner med internasjonale forgreninger, blant annet i EU-medlemslandene og på Balkan.

21 Jan 03
From 104

- Gjennom Baltic Sea Task Force, et samarbeid for bekjempelse av organisert kriminalitet under Østersjørådet, er kampen mot menneskehandel nå etablert som et av de høyest prioriterte samarbeidsområdene.
- I mars 2001 gikk Norge inn i Schengen-samarbeidet og er dermed forpliktet av samme regelverk som øvrige Schengen-land. Ved passering av ytre Schengen-grense skal alle kontrolleres ved både inn- og utreise. Dette innebærer som et minimum kontroll av reisedokumenter, herunder visum.
- Høsten 2002 inngikk Norge en avtale med Russland om samarbeid i grensespørsmål. Bakgrunnen for denne avtalen er den store økningen i trafikken mellom Norge og Russland blant annet over grenseovergangen på den felles norsk-russiske grensen.
- Som et tiltak mot menneskesmugling og ulovlig innvandring har Norge innført en straffebestemmelse i utlendingsloven § 47 som blant annet rammer den som i vinnings hensikt hjelper utlending til ulovlig opphold eller innreise i riket eller i annet land som deltar i Schengen-samarbeidet.

HVA SKAL GJØRES – UTDYPING AV TILTAK

For å lykkes med innsatsen for å bekjempe menneskehandel vil myndighetene arbeide for å få på plass et godt apparat for å avdekke og straffe de kriminelle miljøene som står bak og tjener på virksomheten. Det forutsetter at det foreligger oppdatert kunnskap som grunnlag for analyser og etterforskning i tillegg til strafferettslige bestemmelser som kan gi grunnlag for etterforskning og straffeforfølgning.

Profittmotivert kriminalitet

Handelen med kvinner og barn er profittmotivert kriminalitet. Det er en grunnleggende kriminalpolitisk målsetning at kriminalitet ikke skal lønne seg. Derfor må arbeidet med å avdekke og straffe slik virksomhet i større grad tilrettelegges med sikte på å inndra utbytte. Finansiell etterforskning, ofte i samarbeid med internasjonale partnere kan være nødvendig som et ledd bekjempelsen av menneskehandel. Norge har vidtgående regler om inndragning av utbytte sammenlignet med en del andre land.

De rettslige rammene

Det finnes allerede flere bestemmelser i straffeloven og i andre lover som kan anvendes på handlinger som utføres i forbindelse med menneskehandel. Likevel er det behov for å styrke lovgivningen og sette stramme rammer som gir mulighet for anvendelse av enkelte utradisjonelle etterforskningsmetoder mot alle ledd i denne formen for kriminalitet. Derfor har Regjeringen sendt på høring og tar sikte på å fremme en proposisjon om et eget straffebud mot menneskehandel i løpet av våren 2003.

Straffebudet som er foreslått, har en strafferamme på fengsel i inntil 10 år for de groveste tilfellene, og 5 år for de mindre grove. Det er også foreslått en straffeskjerpelsesregel for organisert kriminalitet som gjør at dersom en mindre grov form for menneskehandel skjer i organiserte former,

vil strafferammen bli fengsel i inntil 10 år. Det betyr at dette straffebudet vil kunne åpne for at flere ekstraordinære etterforskningsmetoder kan anvendes. Forslaget vil være i overensstemmelse med Palermoprotokollen som forplikter statene til å kriminalisere de handlinger som omfattes av protokollens definisjon av menneskehandel.

Justisdepartementet har i et høringsnotat av 10. september 2002, foreslått å skjerpe straffen for gjengangerkriminalitet, især når det gjelder vinnings-, volds- og seksuallovbrudd. I høringsnotatet presenterte departementet ulike måter å gjennomføre straffskjerpelsen på. Ett alternativ er å innføre en generell straffeskjerpelsesregel i straffeloven § 61 som innebærer at strafferammen økes med inntil det dobbelte dersom en tidligere domfelt person på ny begår en straffbar handling. Justisdepartementet tar sikte på å fremme en proposisjon med forslag til endringer i straffeloven våren 2003.

Et utvalg, som ble nedsatt av Regjeringen 11. januar 2002, skal foreslå lovtiltak mot datakriminalitet. Utvalget skal vurdere hvilke lovendringer som er nødvendige for å kunne ratifisere Europarådets konvensjon om IKT-kriminalitet, som Norge undertegnet 23. november 2001. I tillegg skal utvalget vurdere om de alvorlige utfordringer den datarelaterte kriminaliteten stiller oss overfor, gjør det nødvendig med ytterligere tiltak fra myndighetenes side. Det skal blant annet ta stilling til om politiet har lovgrunnlag for å kreve ulovlig materiale (f.eks. barnepornografi) fjernet fra nettet. Denne delen av utvalgets arbeid skal avsluttes innen 31. desember 2003.

Politiets arbeid

Politiets etterforskning av menneskehandelen skal rettes mot dem som organiserer og tjener på virksomheten. Samtidig skal det tas hensyn til at kvinner og barn som er transportert til Norge for å utnyttes til seksuelle eller andre formål, er ofre for en alvorlig kriminell handling. De skal behandles på en måte som inngir trygghet og tillit til norske myndigheter.

Tradisjonelle etterforskningsmetoder er i utgangspunktet gode verktøy for å skaffe politiet et bilde av denne virksomheten. En forutsetning er at handel med kvinner og barn blir prioritert av alle ledd i politi og påtalemyndighet og at det utvikles nødvendig kompetanse. Omorganiseringen av politidistriktene i januar 2002 legger til rette for at de enkelte politidistriktene kan videreutvikle etterforskningskompetansen og ta vare på nøkkelpersoner.

Mulige ofre for menneskehandel vil ofte befinne seg i prostitusjonsmiljøene. Politiets nærvær i slike miljøer vil kunne ha stor betydning, både for å skaffe informasjon om kriminell virksomhet, og for å forebygge ytterligere overgrep mot kvinner og unge jenter. Et godt samarbeid med andre sektorer og frivillige organisasjoner gir muligheter for å sikre hjelp og nødvendige beskyttelsestiltak. Politiets innsats mot voldskriminalitet vil bli opprettholdt og styrket i 2003. Det gjelder også forebygging av vold mot prostituerte og den skjulte og åpne volden som begås i forbindelse med handel med kvinner og barn.

Barns rett til beskyttelse

Politiets etterforskning, oppklaring og straffefølgning i saker som gjelder seksuelle overgrep mot barn skal fortsatt prioriteres. Det skal tas hensyn til barns rettigheter og særskilte behov for omtanke, og samarbeidet med barnevernet skal intensiveres. Kampen mot barneporno vil bli styrket, og spisskompetansen når det gjelder avdekking av overgrep mot barn, barnepornografi i medier og på Internett og barnesexturisme skal videreutvikles. KRIPOS vil opprettholde sin tipslinje. I tillegg vil ordningen med nordiske sambandsmenn bli videreutviklet til også å omfatte saker som gjelder overgrep mot barn i utlandet utført av norske statsborgere, på samme måte som for annen alvorlig kriminalitet.

Organisert kriminalitet

Politidirektoratet har sammen med Riksadvokaten et sentralt ansvar for koordinering og oppfølging av politiets innsats med bekjempelse av organisert kriminalitet. Den organiserte kriminaliteten er blitt mer internasjonal og sofistikert og stiller krav både til kompetanse og samordning. Trekk i utviklingen er at stadig flere kriminelle benytter seg av avansert teknologi og knytter sin illegale virksomhet opp til legal virksomhet. Etterforskning av denne type kriminalitet stiller politiet overfor nye utfordringer og er både tidkrevende og komplisert, noe som fordrer bruk av et bredt spekter av tiltak og virkemidler. Rådet for samordnet bekjempelse av organisert kriminalitet (ROK), har fra høsten 2001 hatt fokus på menneskesmugling og menneskehandel. Saker som er særlig alvorlige gis prioritet etter Riksadvokatens og Politidirektørens bestemmelser. Politimestrene i de enkelte politidistriktene vil kunne søke ROK om særskilte midler til etterforskning i saker som angår menneskehandel.

Grensesamarbeid

Grensesamarbeid kan bidra til å avdekke menneskehandelen i en tidlig fase og dermed begrense skadevirkningene for ofrene. Det kan ha stor betydning når det gjelder å identifisere ofre for menneskehandel og deres ledsagere eller mottaksapparat, og å skaffe kunnskap som kan styrke etterforskningen, og behov for kompetansestyrking og utvikling av arbeidsformer skal vurderes innenfor rammene av handlingsplanen.

Internasjonalt samarbeid

Det er nødvendig med et godt internasjonalt politisamarbeid dersom kampen mot menneskehandelen skal lykkes. Samarbeidet må i størst mulig grad bygge på en felles forståelse av problemet. Det internasjonale politisamarbeidet skal videreføres som et virkemiddel i kriminalitetsbekjempelsen nasjonalt og internasjonalt, og norsk politi vil delta aktivt i sentrale internasjonale fora.

Noen aktuelle norske lovbestemmelser

- Straffelovens bestemmelser om legemskrenkelser (§§ 228, 229 og 231), tvang (§ 222), frihetsberøvelse (§ 223) og trusler (§ 227) kan ramme aktørene i alle ledd der det handles med mennesker.
- Straffeloven § 224 omhandler straffen for frihetsberøvelse når noen ved makt, trussel eller underfundig adferd ulovlig bringer noen i sin eller annens vold i den hensikt å hensette vedkommende i hjelpeløs tilstand eller fremmed krigstjeneste eller fangenskap eller annen avhengighet i et fremmed land eller for i utuktig øyemed å føre ham til et fremmed land. (§ 224 er foreslått endret)
- I Norge er ikke prostitusjon ulovlig. Det er imidlertid ulovlig å tjene på andres prostitusjon – såkalt hallikvirksomhet, jf. straffeloven § 202.
- Den som i offentlig kunngjøring utvetydig tilbyr, formidler eller etterspør prostitusjon, kan også straffes etter § 202.
- Kjøp av seksuelle tjenester fra personer under 18 år er straffbart etter straffeloven § 203.
- Også straffelovens bestemmelser om slaveri, bedrageri, korrupsjon, kidnapping og seksualforbrytelser kan være aktuelle i saker om menneskehandel.
- Utlendingsloven § 47 om straff for menneskesmugling og transplantasjonslovens bestemmelser om kommersiell utnyttelse av organer kan etter omstendighetene være anvendelige i saker om menneskehandel.
- Ettersom menneskehandel er profittmotivert, vil straffebestemmelser knyttet til bekjempelse av økonomisk kriminalitet kunne komme til anvendelse.
- Straffeloven § 317 er en vidtrekkende straffebestemmelse mot hvitvasking av penger.
- Straffeloven § 34a om utvidet inndragning, åpner for at lovbruyteres formuesgoder på nærmere bestemte vilkår kan inndras med mindre han eller hun gjør det sannsynlig at de er ervervet på lovlig måte.

7 Kunnskap og samarbeid

- Regjeringen vil arbeide for å styrke kunnskap og samarbeid for å innfri handlingsplanens intensjoner

BAKGRUNN

Kampen mot handel med kvinner og barn ble for alvor satt på dagsorden i Norge i løpet av siste halvdel av 1990-tallet. Gradvis har mange aktører engasjert seg i arbeidet for å bekjempe menneskehandel. Det gjelder både myndighetene, hvor mange sektorer er involvert, og organisasjonene. For at arbeidet skal lykkes vil det være behov for informasjonsutveksling, kunnskap, koordinering og samordning av innsatsene.

Selv om vi vet nok om menneskehandel til å starte arbeidet med konkrete tiltak, har vi ikke god nok kunnskap om de ulike aspektene ved handelen med kvinner og barn og omfanget av problemet i Norge.

Det er behov for å systematisere og oppdatere kunnskapen, slik at vi får best mulig forutsetninger for å justere innsatsen og prioritere det videre arbeidet. Oppdatert kunnskap vil også være et viktig grunnlag for informasjonsutveksling og samarbeid.

HVA ER GJORT

- Enkelte forsknings- og kartleggingsprosjekter er gjennomført de senere årene, blant annet av Oslo politidistrikt, PRO-senteret, Finnmarksforskning mfl.
- Norge deltar i DAPHNE-programmet (2000–2003) gjennom EØS-samarbeidet, DAPHNE – programmet har som siktemål å utvikle, etablere og støtte tiltak i samfunnet for å forebygge og bekjempe vold, (inkludert menneskehandel) mot barn, ungdom og kvinner. Det skal bidra til å styrke engasjement og etablere nettverk som kan legge grunnlag for utveksling av informasjon, gode praksisformer og samarbeid, både lokalt og mellom landene i EU.
- Norge deltar i det Nordiske Voldsforskningsprogrammet, som også har handel med kvinner og barn som et temaområde.

HVA SKAL GJØRES – UTDYPING AV TILTAK

Behovet for forskning og utredning

Regjeringen vil sørge for at kunnskap om handel med kvinner og barn systematiseres og oppdateres og at det legges et grunnlag for å prioritere videre forskning og utredning. Noen prosjekter vil bli initiert på prioriterte områder.

Blant annet vil det bli iverksatt et prosjekt for å belyse problemene rundt menneskehandel generelt og situasjonen for utenlandske kvinner på sexmarkedet i Oslo spesielt, med fokus på de aller yngste.

Det er behov for en samlet vurdering av den forskningen som er gjort om menn som kjøper sex som bakgrunn for initiere ny forskning for å sette lys på etterspørselsiden. Norge vil vurdere å ta initiativ til at forskning om etterspørsel etter seksuelle tjenester systematiseres og til at ny forskning med fokus på kjøperen settes i gang i samarbeid med de andre Nordiske landene.

Som et ledd i arbeidet for å begrense markedet for sexhandelen, vil Regjeringen i løpet av handlingsplanperioden, også vurdere situasjonen for kvinner i prostitusjon i Norge. Blant annet vil det være behov for å se nærmere på bakgrunnen for at kvinner og mindreårige debuterer på prostitusjonsmarkedet, og mulige tiltak som kan lette veien ut av prostitusjon.

For øvrig vil konkrete behov når det gjelder forskning og utredning ta utgangspunkt i resultatene av kunnskapsgjennomgangen.

Samarbeid

Både norske myndigheter og frivillige og andre organisasjoner har de senere årene hatt et engasjement, også internasjonalt, når det gjelder handelen med kvinner og barn, og bidratt i arbeidet med å utforme rammer og avtaler for samarbeid. Med denne handlingsplanen er en del av intensjonene som ligger i slike rammer omformet til konkrete tiltak. For å sikre kunnskapsdeling og styrke det koordinerte samarbeidet som er nødvendig vil det bli etablert et samarbeidsforum med deltakelse fra myndigheter med ulikt sektoransvar, frivillige organisasjoner og andre relevante aktører.

Utgitt av Justis- og politidepartementet
www.jd.dep.no

Offentlige institusjoner kan bestille flere
eksemplarer av denne publikasjonen fra
Statens forvaltningstjeneste
Informasjonsforvaltning
E-post: ifa3-bestilling@ft.dep.no

Publikasjonsnummer: G-0345 B
ISBN: 82-90974-35-3

Design/produksjon: Gazette/Februar 2003/opplag: 6000
Foto og illustrasjon: Rune Eriksen og Espen Knudsen

